

Assessor Carl Johan Fredrik Plagemann, målad 1858, kort efter hans återkomst till Stockholm. Porträtt utfört av sonen Carl Gustaf Plagemann (1805–1868). Wikipedia Commons.

UMEÅ 400 ÅR

Familjen som förde kulturen till Umeå

Marcus Österström

Assessor Carl Johan Fredrik Plagemann (1779–1864) prisades av det samtida Umeå, för att där *"bereda konsten ett hem uti Norden"*. Efter 16 år i staden återvände han 1856 till Stockholm, men kvar blev sonen, konditorn Fredrik och hans hustru Emma som fortsatte att berika Umeås kulturliv.

2022-09-24

Assessor Plagemann

Carl Johan Fredrik Plagemann föddes den 3 maj 1779 i Stockholm. Hans far var rektor vid Tyska Skolan och efter att ha avslutat utbildningen där gick den då 16-åriga Plagemann som apotekarlärling. Mellan 1803 och 1812 kom han att driva ett eget apotek i Södertälje, ett yrke som inte visade sig var allt för lukrativt.

Lånet för att köpa sitt första egna apotek blev kanske motiveringen till att Plagemann utnyttjade sina kunskaper för att driva en liten fabrik för framställning av kemiska preparat i sina lokaler. Detta blev startskottet på hans bana inom kemi och entreprenörskap. Med åren kom intresset att växa sig så starkt att Plagemann slutligen lät arrendera bort sitt apotek i hemstaden Stockholm för att åka på uppdrag i Norrland.

Således finner man denne "assessor" (en ålderdomlig ämbetsmannatitel) i Västerbotten år 1833. Det var mitt under de svåra missväxtåren och grosshandlaren Carl Fredrik Liljevalch (1796–1870), som kom att kallas för "Norrlands välgörare", anlätade Plagemann i syfte att förbättra ekonomin för de svältande bönderna. Detta resulterade i en lönsam fabrik i Skellefteå som förädlade grankåda. Fem år senare öppnade Plagemann ytterligare en industri i staden, nämligen Sveriges första gelatinfabrik, en produkt som framställdes ur renhorn.

Projektet i Västerbotten gjorde succé men dessa och många andra industriprojekt i Norr- och Västerbotten kostade Fredrik Liljevalch hans förmögenhet (det gick väl för honom ändå och han kom senare att arrangera Sveriges första världsomseglingar). Samarbetet med Plagemann gick inte obemärkt förbi utan lovordades av självaste landsfadern, konung Karl XIV Johan. På grund av detta fick assessorn anslag av regeringen att vistas ytterligare fem år i Västerbotten och Norrbotten för att besöka kronans bruksmiljöer och där se över hur man bäst kunde nyttja de lokala naturresurserna. Även detta blev en enorm framgång för Plagemann och man uppskattar att mellan åren 1834–1840 så producerades pottaska (pottaska användes för att tillverka tvål, såpa, snus, färg med mera) till ett värde av 356 364 kronor (cirka 33 miljoner kronor i dagens penningvärde).

När de fem åren var gångna blev Plagemann beviljad tjänstefrihet från apotekarämbetet och kom istället att bli vikarierande styresman vid salpetersjuderiet i Umeå dit han anlände den 5 november 1840. Carl Fredrik Plagemann var då 61 år gammal och väl över tidens medellivslängd. Kanske var det därför han inte kom ensam, för i sällskap hade han sonen konditorn Fredrik och hans fru Emma. Plagemanns egen hustru, Eva Sophia, stannade till att börja med kvar i Stockholm tillsam-

mans med parets dotter Dorothea men gjorde senare maken sällskap i norr.

Genom den flitiga korrespondensen mellan medlemmar av familjen Plagemann har mycket material överlevt som kan berätta om deras och andras vardag i den nya hemstaden. För den som intresserar sig för Umeås förgångna är dessa brev en guldgruva, då det annars är förhållandevis lite material av det slaget bevarat. Som kuriosita kan nämnas ett brev till dottern Dorothea i Stockholm (daterat den 19 maj 1855) där assessorn förtäljer att man har låtit restaurera det porträtt av drottning Kristina som hängde i Umeås rådhus.

"...hon har gifvit Umeå stad sina privilegier och magistraten vill nu af tacksamhet låta putsa upp henne..."

För den oinvigde kan upplysas att Gustav II Adolf, som idag ofta tillskrivs titeln Umeås grundare, i själva verket enbart bistod staden med temporära stadsprivilegier. Det var dottern Kristina som gav Umeå dess slutgiltiga privilegier men hennes abdikation fick forna tiders historieskrivare att söka förminska drottningens namn och livsgärningar.

Förutom assessorn och konditorn besökte även barnen Dorothea och Arnold Umeå. Arnold var en skicklig tecknare och har avbildat både scener och miljöer från visiten. Även assessorn själv hade en fallenhet med penna och papper vilket resulterade i en stor mängd blyertsskisser föreställande platserna där han var verksam. Dessvärre hade dessa skisser bleknat redan vid slutet av Plagemanns liv. Han valde att själv låta fylla i några i tusch, vilket skadade och uttraderade de ursprungliga linjerna.

Thalias Tempel

Det Umeå som familjen Plagemann anlände till finns inte kvar. Nästan alla spår och byggnader i centrala staden gick förlorade i den stora stadsbranden 1888. Endast ett fåtal hus från Plagemanns tid har överlevt till våra dagar, bland annat det gamla lasarettet på Storgatan (byggt 1784) och Lars Färgares gård från det gamla "Trångsund" (uppförd vid slutet av 1700-talet nära dagens Thulehus och senare flyttad till Gammlia). En av de många byggnader som 1888 blev lågornas rov var den som kallades för "Thalias tempel". Det var Umeås första teater och upprättades på initiativ av far och son Plagemann.

Som ämbetsman räknades assessor Plagemann in i den högre av de sociala samhällsklasserna i Umeå. Den utgjordes bland annat av lärare, läkare, lantmätare, förmögna handlare, kända hantverkare samt borgmästaren och landshövdingen med familjer. I deras krets blev nu familjen Plagemann ett exotiskt inslag och

Konditorn Fredrik Plagemann och hans hustru Emma arrangerade barnbaler på rådhuset i Umeå. Kanske är det just ett sådant tillfälle vi ser här, återgivet av konditorns bror, Carl Gustaf Plagemann. Han besökte familjen i staden vid mitten av 1850-talet. Nordiska museets samlingar, beskuren.

verk med exotiska råvaror och ovanliga smaker måste ha varit helt extraordinärt.

Vad serverades då? Genom assessor Plagemanns flitiga brevskrivande får vi en beskrivning av sonens bakverk. Ett exempel var när assessorn fyllde 75 år och man slog på stort med 200 gäster som bjöds in till ett magnifikt firande i Umeås rådhus, där landshövdingens hustru fick dansa med födelsedagsbarnet. Nedan följer ett utdrag kring kvällen i ett brev från jubilaren till dottern Dorothea i Stockholm:

"Salen och rummen voro dekorerade med kongl. portraiterne. Gardiner för alla fönstren, röda och svarta i danssalen, hvita i förmaket och mina rödrutiga bomulsgardiner i de öfriga rum. Eclairering allestädes med stearinljus. Under balen serverades glace och glacebröd, Mandelmiök och Lemonad, och åt Herrarna Punsch och Bischoff."

Det är alltså högst troligt att Fredrik Plagemann serverade Umeborna deras första glass. Isen som krävdes togs upp från älven under vintern och lagrades sedan under sågspån.

Fredrik och hans Emma tycks varit ett riktigt radarpar och troligt är att hon fick ta en aktiv roll i verksamheten då ingen annan i staden hade den kunskap som krävdes för att assistera en konditor, åtminstone inte till en början.

Deras relation till Umeå måste ha varit varm, för när den 77-åriga assessor Plagemanns hälsa blev sämre och han sålde sin bostad för att flytta tillbaka till Stockholm så valde istället Emma och Fredrik att stanna kvar. De tog över assessorns hus och öppnade där ett schweizeri (ett konditori med serveringstillstånd). Platsen låg ungefär där cementgjutare Westerholms hus ligger idag (Storgatan 54, Umeå).

I schweizeriets prydliga salonger kunde man sitta och intaga bakverk och dricka husets punsch. Utsikten ned mot Sjögatan erbjöd en fin vy över älven och den gamle assessorns botaniska trädgård, där exotiska blommor och växter frodades.

Sorgligt nog har inga recept överlevt, men ända in på 1900-talet var det många äldre Umebor som med nostalgiska ord och vördnad mindes konditor Plagemanns bakverk och under jularna serverades stadens första julbord på lokal där.

Slutet på en epok

Som tidigare nämnts tvingade ålder och en sämre hälsa den gamle assessorn att lämna Umeå och återvända till de närliggande i Stockholm i juli 1856. Vid hans avsked var det en stor ceremoni där Thalia-sällskapet samlades och höll en hedersmiddag med Plagemann på rådhuset. I Umebladet den 19 juli beskrivs det hur man tackade stadens vän för att hans osparade möda att "bereda konsten ett hem uti Norden." Man avtäckte vid detta ärorika tillfälle ett porträtt av assessorn som skulle hängas upp i Thalias Tempel, som en hågkomst att han var dess grundare.

Det var nog inte utan en klump i bröstet som assessor Plagemann lämnade Umeå. En plats som både givit och tagit. För i februari 1853 hade nämligen assessorns andra hustru, Eva Sophia (född Åslund), avlidit i staden. Begravningen, med dess seder och bruk, återges i korrespondensen med dottern Dorothea. Plagemann förtäljde där hur den svartlackerade kistan var försedd med plåtar, handtag och försilvrade fötter samt hela 132 stycken "nordstjärnor" av bleck. Rummet i hemmet där hans älskade stod lik var förvandlat till en stillsam, värdig bild av sorg.

"De kungliga portraiter, speglar, bord, stolar, äro öfverklädda med hvitt. I det innersta rummet är hörnsoffan längs efter insatt, och stolar och birauer äro utröjda ur alla rum; i detta innersta rum skola vi 3 sörjande sitta..."

Vidare berättar brevet hur grannfrun Anna Maria Meuller lånat vita sorggardiner till Plagemannska huset, som enligt den lokala traditionen skulle hänga i fönstren mot gatan i sex veckor. Däremot blev det inte fullt så länge. Efter dryga fyra veckor dog unga fru Lindberg i barnsäng och assessorn gav pigorna order att ta ned, tvätta och återbörda gardinerna så de nu kunde hängas upp i det Lindbergska huset.

Eftersom Eva Sophia avlidit mitt i vintern var det omöjligt att begrava henne och därför låg kistan i gravkapellet på Västra Kyrkogården i väntan på våren. Assessor Plagemann avled först 1864, i en ålder av

Annons i Aftonbladet den 17 augusti 1878.

84 år och gravsattes på Solna kyrkogård, långt ifrån sin älskades grav i Umeå.

Efter faderns avresa förblev, som tidigare nämnts, konditor Fredrik Plagemann och hans hustru Emma kvar i staden som blivit deras hem. Senare under seklet började andra bagerier och caféer att dyka upp och bjuda på konkurrens, men det bästa och mest exklusiva var ändå utan tvekan det gamla Plagemannska konditoriet. Tyvärr blev Fredrik inte så gammal. Han avled plötsligt våren 1878 vid en ålder av 68 år. Sterbhuset höll auktion i september och schweizerirörelsen annonserades ut i landets tidningar. I Aftonbladet kunde man den 17 augusti 1878 läsa följande rader:

"En Schweizerirörelse som under många år bedrivits i Umeå stad af Konditorn Fredrik Plagemann kan på förmånliga villkor få öfvertagas från den 1 instundande Oktober i samma lokal som han innehaft och med hvilken följer en vacker trädgård med deri nybyggd paviljong."

De fysiska spåren som familjen Plagemann efterlämnade i Umeå är sedan länge borta. Den 25 juni 1888 spred sig en förödande eld från bryggeriet på Sjögatan och svepte skoningslöst genom den gamla trästadens

kåkar. Lågorna förtärde snart det gamla konditoriets salonger, den vackra trädgården med assessorns exotiska växter och slutligen Thalias Tempel som kollapsade i en glödande hög av bräder och timmer. Den vackra handmålade ridån, kristallkronan och porträttet av den som beredde ett hem för konsten i Norden gick förlorade som så mycket annat den dagen.

I den hemska skuggan av stadsbranden glömdes mycket bort och det Umeå som reste sig ur askan av den gamla staden var inte längre detsamma. Och där fanns inte heller någon medlem av familjen Plagemann kvar.

Konditoränkan Emma flyttade efter Fredriks död till Sundsvall, där hon avled året efter stadsbranden. Hennes kropp kom sedan att fraktas upp till Umeå med fartyg för att läggas till sin sista vila invid maken på Västra Kyrkogården. Parets ende son, Carl Henric Plagemann, lämnade Umeå och dog ogift i Stockholm 1933.

Trots Plagemanns gärningar har inga biografier skrivits, inga gator, torg eller platser har förärats med deras namn. Det enda som finns kvar och ensamt vittnar om deras tid här i Umeå är Plagemanns familjegrav på Västra Kyrkogården. Där står en anspråkslös tavla i svart gjutjärn med bokstäver i guld och påminner de som stannar upp att *"här i staden fanns en gång i tiden familjen Plagemann"*.

Källor

Eriksson, Karin. *Studier i Umeå stads byggnadshistoria från 1621 till omkring 1895*. Avhandling. Umeå universitet 1975.

Lamm, Carl Johan. *Från 1950-talets Umeå. Utdrag ur Plagemanns brev*. Västerbotten 1947, redaktör Gunnar Westin. Årsbok, Västerbottens läns hembygdsförbund 1947.

Eklund, Leif H. *Carl Fredrik Plagemann*. Farmacihistoriska sällskapet. Unicornis nr. 1, årgång 2012.

Plagemann, Carl Johan Fredrik. *C. J. F. Plagemanns resor i Norrland, Dalarna och Västmanland samt på Gotland åren 1833–1856*. Utgiven av Carl Johan Lamm. Lund 1942–1944.

GLÖM INTE ATT UPPGE
FÖRFATTARNAMN OCH KÄLLA
NÄR DU HÄNVISAR
TILL DENNA ARTIKEL